

"МОЛОДЬ-УКРАЇНІ"
YOUTH TO UKRAINE

**(НАУКОВІ ЗАПИСКИ МОЛОДИХ УЧЕНИХ
УЖГОРОДСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ)**

**(scientific transactions of young scientists
of Uzhhorod State University)**

1994

Том 2

Volume 2

Закарпатський Центр соціальної служби для молоді
Українська асоціація студентів-істориків

"Молодь - Україні"

(наукові записки молодих учених
Ужгородського державного університету)

Том 2

Ужгород:
Закарпатський Центр
соціальної служби для молоді

1994

Роман А. Офіциньский,
аспірант кафедри історії України

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ФРАНКА В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ім. Т.ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

Іван Франко (1856-1916) належить до славної когорти українських інтелектуалів, котрі перетворили Наукове товариство ім. Т.Шевченка в академічну установу світового рівня. Праця в НТШ - головна віха творчої біографії Каменяра.

Однак досі залишаються не реалізованими належно ідеї патріархів франкознавства М.Возняка /27, с.307-376/ і Я.Гординського /28;29/, які націлювали на висвітлення праці в НТШ як головної віхи творчої біографії Каменяра. Тому, на наш погляд, новаторськими є роботи П.Баб'яка і Я.Дашкевича (про співпрацю І.Франка з В.Гнатюком і М.Грушевським у НТШ) /26;33/.

Вчені не одного покоління звертаються до спадщини Франка-історика (Ф.Шевченко, І.Гуржій, М.Кравець, Л.Коваленко, Я.Товстуха, С.Шевченко, З.Кузьміна, В.Сарбей, О.Полянський). Добре висвітлена роль І.Франка в розвитку допоміжних історичних дисциплін на Україні (архівознавства, бібліографії, маргіналістики) в працях М.Пчелінцевої, І.Корнейчика, М.Дмитрієнко та І.Войцехівської, Я.Наконечного. Попри це і до тепер все-таки маловідомою є археографічна діяльність І.Франка. Маємо тільки дві студії по суті. У монографії "Іван Франко - історик України" (1971) М.Кравця в достатній мірі не проаналізовано принципи і характер головних і дрібних публікацій джерел Франком, не показані творчі взаємини його як археографа /35, с.184-197/. Повідомлення "Іван Франко - джерелознавець та археограф" (1986) М.Ковальського - лише постановка проблеми. Учений запропонував схему дослідження за видовою ознакою публікацій /34/. Тому розглянемо творчу лабораторію Каменяра під іншим кутом зору.

§1. Збірники документів

Іван Франко був обраний членом Товариства і одночасно заступником голови філологічної секції 14 червня 1895 р. /1, стр.33/.

Неперсвітний талант і титанічна працездатність Франка відразу отримали високу оцінку колег, котрі затвердили його в січні 1896 р. заступником голови археографічної комісії /1, стр.24; 30, с.1/, а згодом і головою етнографічної комісії /31, с.3/. Як ґрунтовний знавець українських старожитностей, Іван Франко доклав чимало зусиль для введення в широкий науковий обіг величезного масиву джерел, невідомих доти науковцям. Він був ініціатором і активним учасником нових археографічних видань Товариства, оскільки обсяг головного періодичного органу - ЗНТШ - не дозволяв оперативно публікувати новознайдени й маловідомі документи та матеріали.

У п'ятому томі Збірника історико-філологічної секції (у попередніх і подальших, VI-XIII, томах виходила "Історія України-Руси" М.Грушевського) під редакцією І.Франка були надруковані цікаві відомості з історії Галичини нового часу /8/, які зібralи галицькі етнографи та історики-краєзнавці М.Зубрицький, М.Кміт, І.Кобилецький, знаменитий український бібліограф І.Левицький і сам упорядник. Власне, збірка є продуктом співпраці І.Франка і невтомного дослідника галицької старовини Михайла Зубрицького (1856-1919), священника с.Мпанці Старосамбірського повіту. Інші обмежили свою участь передачею редактору потрібних документів, що були в їх розпорядженні.

Про кропітку працю Франка-редактора свідчать його листи до М.Зубрицького. Так, з листа від 7 листопада 1902 р. дізнаємось, що "Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку" археограф бачив першим томом серії "Архів для історії освіти і письменства України-Русі в XVIII-XIX вв." /4, с.216/. Тому просив адресата належним чином допрацювати раніше надісланий матеріал, оскільки вважав, що вступна частина, атрибутика, хронологічний порядок і текстуальна передача документів не відповідали прийняттю у науці вимогам. М.Зубрицький визнав критику справедливою і вніс відповідні поправки. На допрацьований матеріал Франко відгукнувся просторим листом 27-28 листопада 1902 р., - своєрідним проспектом майбутнього видання /5, с.217/.

Але структура "Матеріалів", які отримали дослідники-україністи, суттєво відрізняється від первісного задуму. Очевидно, через брак належно підготовленого до друку матеріалу редактору довелося відмовитись від третьої частини "Знадоба до історії письменства і науки", де мали бути листи ректора Львівського університету професора М.Гринецького (1758-1823), твори відомих культурно-

громадських діячів С.Петрушевича (1772-1860), П.Лодія (1764-1829) та інших /5, с.218/. Тим не менше, збірка з'явилась із добре продуманою структурою: передмова; два відділи, матеріали в яких згруповані по розділах з окремими супровідними поясненнями; різноманітні покажчики (літератури і архівних матеріалів, предметний, власних імен, географічний).

У передмові звертається увага наукової громадськості на необхідність комплексного вивчення історії національного відродження Галичини, а тому пропонується збірка значною мірою, на думку археографа, висвітлить багато невідомого із духовного життя простого народу та інтелігенції. У першому відділі "Матеріали до історії галицько-руського духовенства в ХУІІІ в." подано близько десяти листів уніатських єпископів, зокрема Афанасія і Лева Шептицьких, що красномовно засвідчують довготривалий процес запровадження католицьких обрядів і молитовних формул, боротьби духовенства з народними віруваннями /8, с.У-VI, I-16, 51-58/. Тут зміщені також цікаві спостереження і знахідки М.Зубрицького про життя греко-католицьких священників мшанецької сільської общини /8, с.17-46, 47-50/.

У "Матеріалах до історії руського шкільництва. 1772-1848" (другий відділ) серед джерел знаходимо і статут першого просвітнього товариства в Галичині, яке діяло в 1816-1818 рр. /8, с.258-276/. Зробивши детальний опис трьох українських підручників (1806, 1815 і 1829 років), Франко переконливо заперечив версію польських істориків про те, що дозвіл викладати українською мовою у Львівському університеті був скасований через незнання її вченими. Насправді україномовні виклади припинилися через дискримінаційні заходи стосовно руських (українських) професорів (їм платили удвічі менше, ніж польськомовним) /8, с.278/.

Неоціненну послугу вітчизняній історичній науці зробила історико-філологічна секція НТШ тим, що систематично публікувала нові документи в серії "Українсько-руський архів". У другому томі даної серії вийшла збірка документів і матеріалів з розвідкою "Громадські шпихлірі в Галичині. 1784-1840" /6/.

Джерела подані І.Франком до цих пір є важливими при вивченні соціально-економічних відносин на українських землях у ХУІІІ-ХІХ ст. Усі 25 документів - добре атрибутовані і перекладені на рідну мову з латиноських, польських і німецьких оригіналів. Хронологічно охоплено період від указу австрійського імператора Йосифа І про заснування громадських шпихлірів у Чехії і Моравії (8 червня

1788 р.) до скарги громади с.Грималова Скалатського повіту на утиски місцевого поміщика у 1849 р. Практично всі матеріали були взяті з рукописів бібліотеки Осолоїнських у Львові.

Причому збірка у первісному варіанті - 17 документів, рукописна історія громадських фондів збіжжя (шпихлірів) руки бухгалтера К.Процінського - була підготовлена до друку ще в 80-их роках ХІХ в. Тоді Франко звернув на неї увагу керівників Товариства ім. Т.Шевченка К.Сушкевича і Ю.Целевича /6, с.Ш/. Проте через нестачу коштів видання не побачило світу. Отож збірку, доповнену новими знахідками (скарги селянських громад, реферат станового відділу 1785 р.), науковці отримали аж у 1907 р.

Позитивний відгук отримали й нові матеріали з історії Галичини середини ХІХ ст., введені у науковий обіг Іваном Франком у восьмому томі "Українсько-руського архіву" /7/. Доля цієї книжки подібна до збірки документів про громадські шпихлірі, вона чекала свого видавця близько двадцяти років. На початку 1894 р. вчений отримав від Тереси Несторичевої копії рукописів, що залишились їй у спадок від батька - Г.Шашкевича, відомого депутата віденського рейхорату, сина чільного діяча "Руської трійці" М.Шашкевича.

Збірка є хорошим ілюстративним матеріалом до історії боротьби української інтелігенції проти заміни кирилиці чужою латинською абеткою. У ній зміщено 27 приватних листів до Г.Шашкевича з 1859 р., що торкаються цієї проблеми. Серед адресатів бачимо, зокрема, єпископа С.Литвиновича, вченого Я.Головацького. Крім того, вперше побачили світ українською мовою деякі офіційні документи: лист міністра освіти Австрії Л.Туна до намісника Галичини А.Голуховського, лист останнього до міністра внутрішніх справ О.Баха, що засвідчив остаточну перемогу української абетки /7, с.73-74/.

Те, що окремі матеріали вже друкувалися німецькою мовою у відповідному збірнику Я.Головацького "Русинська мова в Галичині" (1861), упоряднику було добре відомо. Тому він найбільшу увагу приділив недрукованим або маловідомим документам. Однак найважливіші з них все-таки вибрані археографом із малодоступного збірника Головацького.

§2. У "Записках Наукового товариства ім. Т.Шевченка"

"Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка" – авторитетний журнал, з яким І.Франко був тісно зв'язаний близько двадцяти років (з 1896 по 1913 рік). Улюбленою манерою Франка, як активного автора "Записок", була оперативна публікація нових документів і матеріалів у рубриці "Різне" ("Miscellanea"), де систематично з'являлись дрібні археографічні знахідки фахівців з історії українського народу.

За нашими підрахунками, Франко-археограф виступив у згаданій рубриці за весь час співробітництва близько 40 разів. Різноманітний характер публікацій красномовно свідчить про багатосторонність вченого, передусім – у студіях над давньою українською літературою. У його публікаціях переважають тексти оригіналів невідомих доти художніх творів, супроводжені просторами коментарями.

Хронологічно дані знахідки не виходять за рамки ХVII–ХVIII ст. Насамперед, це – широкомасштабна репрезентація більше тридцяти віршованих творів, написаних польською мовою і знайдених у Музеї Чарторийських у Кракові, у бібліотеці Оссолінських у Львові. Вони відображають події національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 років /12;13/. Серед рукописів Оссолінеуму Франко віднайшов і дві сатири на вибори польських королів /18/, цінні звістки про Коліївщину 1768 р. /19/.

Увагу археографа привернули і поетичні твори, котрі писалися під впливом агресивної політики російської імператриці Катерини II, що завзято вирішувала т.з. "східне питання" /20/. Ці вірші зберігались у бібліотеці Народного дому у Львові й були взяті Франком із рукописних збірок першої половини XIX ст. Складений по-німецьки документ, що засвідчив участь галицьких русинів (українців) у битві 2 грудня 1805 р. під Аустерліцом, потрапив до публікатора з архіву 9 полку піхоти (Перемишль) /10/.

Серед епістолярної спадщини українських культурно-громадських діячів XIX ст., які дістались о.Богдану Кирчіву від покійного тестя о.М.Кобринського (с.Ценява Долинського пов.) і були передані Франку, знаходимо листи професора Львівського університету І.Шараневича (1829–1901) /15/, славіста Я.Головацького (1814–1888) і радника австрійського уряду Г.Шашкевича (1839–1885) /16/. Про меморіальні записки президента віденського сейму 1848 р. Ф.Смольки /14а/, який народився і виріс у Калуші, І.Франко купив у антик-

варя Гельцеля. А той од Відмана, приятеля Смольки. Переважна більшість листів використовувались їх публікатором як суттєві аргументи проти усталених хибних суджень із приводу тих чи інших подвигників.

Так, з легкої руки Я.Головацького побутувало враження про авантюру неврівноважену владу одного із співзасновників "Руської трійци" І.Вагилевича (1811–1866). Іван Франко випадково знайшов у львівського антикваря Томасіка ряд цікавих матеріалів, написаних рукою Вагилевича і збережених графами Борковськими. Це дало змогу резонно спростувати пристрасний запал Я.Головацького у статті "Судьба одного галицько-руського ученого. – К біографії Івана Николаевича Вагилевича", що з'явилась у журналі "Киевская старина" (1907). Фігурально висловлюючись, археограф зауважив, що на початку сорокових років XIX ст. І.Вагилевич "не був таким бездонним дурнем, як його малює Головацький" /21/.

Мемуаристика зайняла окреме місце в археографічному доробку І.Франка. Друкуючи спогад священника із Хирова Ю.Гладиловича (написаний ним за намовою письменника А.Чайківського), вчений отримав прекрасну нагоду посперечатися з книгою австрійського історика М.Сая "Історія польського повстання 1846 р.". Завдяки тому, що "старенький автор споменів дуже живо тямить всі подробиці, назви, імена" /9/, Франко показав зовсім іншу інтерпретацію тих же подій. На думку дослідника, М.Сая користувався "матеріалом доступним одному авторові", але опрацював його некритично.

На сторінках ЗНТШ І.Франко подав ряд матеріалів /23;25/, що дають підставу назвати його одним із перших українських істориків, що звернув особливу увагу на етнопсихологічну мотивацію явищ і феноменів минулого. У таких випадках у творчій натурі автора вдало поєднувалися яскрава образна палітра письменника і безперечний хист вченого.

Особливий інтерес археографа викликали малодоступні, але багаті на різнопланові писемні пам'ятки сільські архіви. Настирливість винагороджувалася щедро. Виписки з книги протоколів парохіальної канцелярії у Довгополі Косівського повіту, подані І.Франком /14/, переконали його в необхідності дальшої розробки архівів парохій. Книги едиктів, розпоряджень світських і духовних властей, які вели священники, рисописи втікачів, відомості про розбої, скарги селян, записи народних звичаїв – важливий матеріал для історика ментальності духовенства і селян.

При допомозі священника І.Озаркевича з Болехова Долинського повіту науковець розшукав кілька свідчень невідомого про настрої міщан у період розпаду організаційних структур братств /II/. "Історичний очерк розвитку Товариства академічного "Дружній лихвар" опісля "Академічне братство" від часу його заснування, себ то 21 цвітня 1871 р. по Загальні збори Товариства з дня 1 листопада 1885" - теж безіменна праця, котру отримав Франко від ученого О.Сущка (1880-?) для статті про українські організації львівської молоді. У передмові до публікації зазначено скупе використання автором "Очерку" протоколів та інших документів з архіву товариства. Археограф припустив, що нарис писався, очевидно, не для друку /17/.

Матеріалами невеликої історичної цінності вважав І.Франко рукописні матеріали земського судді Т.Дусяцького, які передав йому історик В.Кравченко /22/. Але, на нашу думку, ретельний розгляд оприлюдненого суперечить твердженню публікатора. У текстах є доволі відомостей про віленських єпископів і гетьманів литовських, матеріалів до шляхетського родоводу, історії шведофільської конфедерації (друга половина XVII ст.).

Велику послугу славистиці зробив Франко, подавши 1912 р. по-українськи оригінал франкомовної праці М.Бакуніна /24/, написаної в червні 1848 р. під час бомбардування Праги австрійськими військами. Збереглися два листи до М.Драгоманова, у яких видно, що І.Франко досить інтенсивно працював над матеріалами про російського революціонера /2;3/. У вересні 1894 р. Франко рекомендував Драгоманову звернутися до німецького історика Е.Кестле (1851-1913), якого особисто знав. "Він спеціаліст від Бакуніна і міг би дати Вам інформації про його роль в 1848 р. - Відзначив Франко. - Оскільки тямлю із розговорів з ним, усі названі мною речі про з'їзд празький він знає..." /2, с.515/. Оригінал руки Бакуніна І.Франко отримав од свого приятеля І.Белая у 1880-х рр., а той од галицького громадсько-політичного діяча І.Борисівеніча.

§3. В інших виданнях

Протягом 1898-1906 рр. І.Франко редагував ЛНВ. На сторінках "Вісника" він помістив шість важливих джерел з історії українського національного відродження, в т.ч. кілька листів і спогадів князя М.В.Ковалевського (1841-1898), мецената українських прогресивних видань в Східній Галичині.

Ряд цікавих матеріалів, що заслуговують окремої розмови, Франко подав в інших виданнях Товариства. У липні 1906 р. він

очолив разом із вченим-економістом С.Дністрянським новостворену статистичну комісію, що видавала "Студії на полі суспільних наук і статистики". Серед опублікованого в "Студіях" є і обширний архівний матеріал І.Франка "Контракт слободи біля с.Нагузвич 1779 р." (1912 р.). Один з томів "Етнографічного збірника" вийшов за редакцією Франка. Оснащений численними редакторськими примітками і поясненнями, збірник містив праці авторитетних українців М.Драгоманова, І.Франка, Р.Кайндля, Ф.Колесси, М.Дикарева. Свого часу Франко виконував обов'язки і голови етнографічної комісії НТШ.

* * *

Окремі видання документів, підготовлені І.Франком і надруковані коштом НТШ, досі залишаються важливою джерельною основою студій по соціально-економічній та культурній історії українських земель (XVIII-XIX ст.). Вони - результат довголітніх пошуків Франка-археографа, свідчення його глибокої ерудиції та компетентності. "Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку", "Громадські шпихлірі в Галичині. 1784-1840", "Матеріали до історії азбучної війни в Галичині 1859 р." - цілком оригінальні археографічні збірники, в які увійшла велика кількість невідомих доти джерел - урядова та ділова документація, приватні листи, а також передруки маловідомих свідчень. Збірки оснащені точною атрибуцією, коментарями, оригінали (церковнослов'янські, латинські, польські та німецькі) перекладені археографом на українську мову. Це - справжні пам'ятки високої інтелектуальної культури Франка, а поряд із тим зразки української історичної думки того часу.

Підсумовуючи типові риси І.Франка як археографа, найперше відзначимо яскравий стиль його коментарів та інтерпретацій. Кожне із оприлюднених ним джерел заслуговує на окремий сюжет, має цікаву історію появи на світ у науковому виданні. Актуальність і гостра полемічність окремих публікацій Франка служить доказом єдності творчих натур письменника і вченого, митця і громадянина.

За жанром ці археографічні знахідки розподілялися неоднаково. Найбільше опубліковано давніх художніх творів, значно менше - епістолярної спадщини, мемуарів, документів сільських парохій, рукописних праць. Всі вони вводилися вченим у науковий обіг уперше. Їхня з'ява - наочний результат паритетного співробітництва І.Франка із відомими представниками української громадськості дру-

гої половини ХІХ - початку ХХ ст. (письменником А.Чайківським, істориками О.Сушком і В.Кравченком, журналістом І.Белеєм, священиками М.Зубрицьким та І.Озаркевичем і т.д.), а також із нападками славетних постатей минулого, антикварами (Томасіком, Гельцелем тощо).

З огляду сказаного цілком справедливо звучать слова М.Грушевського з нагоди сорокаліття творчої діяльності Франка: "По слову апостола він спішив віддати на будову його (народу - Р.О.) все, що могло знайтися у його під рукою: чисте золото наукової мислі, дороге каміння натхнення, і камінь і дерево і тростину праці - навіть механічної, чорноробочої, невдячної, котрої не цурався також, не вважав для себе занадто низькою і непочесною, коли справа йшла на потреби рідного життя" /32/.

Літературні вказівки:

І. Архівні джерела

І. Центральний державний історичний архів у Львові.-Фонд 309.-
Опис І.-Справи 20-33 (Справоздане з діяльності виділу Наукового товариства ім. Т.Шевченка: 1893-1907 рр.).

ІІ. Листи І.Франка

2. До М.П.Драгоманова. 14 вересня 1894 р.//Франко І. Зібрання творів у 50-ти т.-К.: Наук.думка, 1976-1986.-Т.49.-С.514-515. (Далі - Франко І. Том...).
3. До М.П.Драгоманова. 18 вересня 1894 р.//Франко І.-Т.49.-С.516-517.
4. До М.І.Зубрицького. 7 листопада [1902]//Франко І.-Т.50.-С.216-217.
5. До М.І.Зубрицького. [27-28 листопада 1902 р.]//Франко І.-Т.50.-С.217-218.

ІІІ. Збірники документів

6. Громадські шпихлірі в Галичині. 1784-1840/Збірка документів і розвідка д-ра Івана Франка.-Львів: НТШ, 1907.-ЛХХІV+168 с. (Розвідку див. також: Франко І.-Т.44.-Кн.2.-С.521-698).
7. Матеріали до історії азбучної війни в Галичині 1859 р./Подав і вступом попередив д-р Іван Франко.-Львів: НТШ, 1912.-ХХІ+180 с. (Вступ див. також: Франко І.-Т.47.-С.549-560).
8. Матеріали до культурної історії Галицької Русі ХУІІ і ХІХ віку/

Зібрані М.Зубрицьким, Ю.Кмітом, І.Кобилецьким, І.Лавицьким і І.Франком; Видані під редакцією Івана Франка.-Львів: НТШ, 1902.-328 с.

ІV. Опубліковане І.Франком у "Записках наукового товариства ім. Т.Шевченка" (рубрика "Miscellanea")

9. Спомини руського священника про різню 1846 року.-1896.-Т.І2.-С.І-20.
10. Русини у битві під Аустерліцом 1805 р.-1897.-Т.І7.-С.4-5.
11. До історії церковних братств на Галицькій Русі.-1898.-Т.2І.-С.І-5.
12. Хмельницина 1648-1649 років у сучасних віршах.-1898.-Т.23-24.-С.І-ІІ4 (в ін.рубриці).
13. Хмельницький - непризнаний польський патріот.-1898.-Т.23-24.-С.І-6.
14. Причинки до історії Галичини у ХУІІ віці.-1899.-Т.27.-С.2-16.
- 14а. Два автографи Ф.Смольки.-1900.-Т.37.-С.6-8.
15. Шість листів пок. Ізидора Шараневича з рр.1862-1864.-1902.-Т.47.-С.6-9.
16. Шість листів галицьких "старорусів" з рр.1853-1863.-1902.-Т.48.-С.3-12.
17. З історії української молоді в Галичині 1871-1884.-1903.-Т.55.-С.І-26.
18. Руська сатира на польську елекцію 1696 р.-1904.-Т.57.-С.І-6.
19. Польська поема про уманську різню.-1904.-Т.62.-С.І-40.
20. Вірша про російсько-турецьку війну 1787-1791.-1905.-Т.64.-С.8-9.
21. До біографії І.Вагилевича.-1907.-Т.79.-С.97-141.
22. Шасливий чоловік. Образок із життя білоруського пана з ХУІІ-ХУІІІ в.-1911.-Т.105.-С.148-165.
23. Причинок до історії галицько-руського письменства ХУІІІ в.-1912.-Т.107.-С.110-115.
24. Основи слов'янської політики Бакуніна.-1912.-Т.109.-С.155-160.
25. Записки руського селянина з початку ХІХ в.-1913.-Т.115.-С.155-166.

У. Критична література

26. Баб'як П. Творчі взаємини Володимира Гнатюка з Іваном Франком//Українське літературознавство.-Львів: Вид-во Львів.ун-ту, 1990.-Вип.54.-С.116-121.
27. Возняк М. Велетені думки і праці (Шлях життя і боротьби Івана Франка).-К.: Держ.вид-во худож.л-ри,1958.-403 с.
28. Гординський Я. Сучасне франкознавство (1916-1932)//ЗНТШ.-1933.-Т.153.-Вип.П.-С.83-97.
29. Гординський Я. Порадник молодих науковців//Іван Франко у спогадах сучасників.-Львів: Каменяр,1972.-Кн.2.-С.192-193.
30. Грушевський М. З товариства//ЗНТШ.-1896.-Т.11.-С.1-4.
31. Грушевський М. З товариства//ЗНТШ.-1898.-Т.25.-С.1-5.
32. Грушевський М. Сорокалітній подвиг//ЗНТШ.-1913.-Т.63.-С.258-259.
33. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський//Україна: Щорічник.-К.: Знання,1989.-С.192-201.
34. Ковальський М. Іван Франко - джерелознавець і археограф//Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнар. симпоз. ЮНЕСКО: У 3 кн.-К.: Наук.думка,1990.-Кн.2.-С.125-128.
35. Кравець М. Іван Франко - історик України. - Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. - 206 с.
36. Чайковський А. Мої спомини про Івана Франка//Спомини про Івана Франка. - Львів: Новий час, 1926. - С.30-43.